

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN, İDIOMLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI DƏYİŞİKLİKLƏR

Frazeologiya yunanca phrasis-ifadə və logos təlim sözlərindən ibarətdir. Frazeologiya dilçiliyin çox işlənən bir qolu olub, ötən əsrdən bəri dilçilərin daim müraciət etdiyi bir fəsil olmuşdur.

Dilin inkişafı, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Yüzlərlə elmi araşdırmalar aparmaq istək və həvəsində olan elm adamları frazeologiyayı araşdırmaq, təhlil etmək marağında olmuşlar. Biz də frazeologiyayı fərqli bir tərəfdən araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məqalə frazeoloji birləşmələrin təhlilinə əsaslandığı üçün dilçilikdə bu problemin müxtəlif dillərdə təhlilinə geniş yer vermişik. Bu səbəbdən də həm Azərbaycan, həm də İngilis dilinin dilçiliyində frazeologiya ilə bağlı müxtəlif dilçilərin fikirlərinə müraciət etmişik.

Hansı dil olduğundan asılı olmayaraq hər bir dilin sözyaradıcılığında sözdüzəltmə və onun məhsuldar və qeyri-məhsuldar yolları mövcuddur. Dilçilikdə daim aktual olan və illər boyu dilçilər tərəfindən araşdırılıb tədqiq edilən sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Hər bir dilin zənginliyi həmin dilin lüğət tərkibində çoxsaylı yeni sözlərin yaranmasından asılıdır və bu yolda sözdüzəltmənin rolu danılmaz və əvəzsizdir.

Sözdüzəltmənin məhsuldar yollarına affiksasiya, mürəkkəb sözlər, konversiya, qısaltmalar (shortening) və əlbəttə ki, frazeoloji birləşmələr aiddir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, texnoloji inqilab davam etdikcə, insanların həyat tərzində dəyişikcə dil dəyişir-inkişaf edir, dilimizdə bir çox sözlər yeniləri ilə əvəz olunur. Bu hal özü-özlüyündən yaranmır, və bu halda sözdüzəltmənin məhsuldar yolları öz gücünü göstərir, yeni sözlər yaranır, dilin lüğət tərkibi zənginləşir.

Yaranmasına görə müəyyən və konkret şəraitlə bağlı olan, buna görə də hər dildə fərdi və səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edən, başqa sistemli dillərə adətən hərfən tərcümə ediləbilməyən sabit (leksik) söz birləşmələri idiom adlanır. Idiom bir məflum bildirir və onun bütövlükdə mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalınının riyazi cəminə bərabər olmur. Məsələn,

çörək ağacı-bread winner,
gözündən düşmək-to fall into disesteem, to fall into a disgrace,
gözünə girmək-to ingratiate oneself with smb.,
göz görə-görə yalan danışmaq/söyləmək-to carry smb's favour,
gözünə ağ salmaq-to punish severely,
gözü su içməmək- to have one's doubts (as to) və s.

Bəzi tədqiqatçılar məcazi mənalı tək-tək sözləri də idiomlara daxil edirlər. Əsl idiom-nitqdə söz oyunu, zarafat, yumor məqsədi ilə işlədilər, üslubi çalarlığı çox aydın və qüvvətli olan frazeoloji vahiddir. Məsələn, dabanına tüpürmək-to take to one's hell, to make a dash, to show a clear pair of heels.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığını müəyyən edərkən bu meyar leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir, yəni dildəki bir sıra sözlərin də çoxmənalılıq səciyyəsi kəsb etdiyi xatırladılır. Leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə isə N.N.Amosovanın qeyd etdiyi kimi "...eyni leksik vahidə bir sıra mənalının toplanması nəticəsində yaranır.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, sözlərin çoxmənalılığı onların və ya digər sözlə əlaqəsi zamanı, yəni mətnlə bağlı olaraq müəyyənləşir. Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı da onların nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqəsi şəraitində müəyyən olunur. Müasir dilimizdə bunlardan iki mənalılar daha çox, üç mənalılar nisbətən az, dörd mənalılar isə son dərəcə məhduddur.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər ilk baxışda omonim frazeoloji vahidlərə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən tamamilə fərqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin sonrakı mənalıları onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur. Məsələn, üz vermək-to be indulgent to, to spoil, to give encouragement.

Sininozm frazeoloji vahidlərdə də öz xüsusiyyətləri etibarilə sinonim leksik vahidləri xatırladır. Dilimizdə müəyyən sözlər, o cümlədən "almaq" leksik vahidi bir sıra başqa mənalılarla birlikdə "götürmək" mənasını da ifadə edir. İngilis dilində olan - to lend – borc vermək mənasındadır. Lakin - to lend the book from the library-kitabxanadan kitab götürmək kimi tərcümə olunur.

Antonim frazeoloji sistemi antonim frazeoloji vahidlərə də malikdir. Bunları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Təkmənalı vahidlərin antonimliyi.
2. Omonim frazeoloji vahidlərin mənalılarından birinə qarşı təkmənalı frazeoloji vahidin antonimliyi.

Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərin antonimliyinin bir növü də belə sabit birləşmələrin bəzilərini omonim mənalı frazeoloji vahidin mənalılarından birinə qarşı olmasından ibarətdir. Lakin belə antonimlik dilimizdə olduqca məhduddur ki, bu da omonim frazeoloji vahidlərin özlərinin məhdud olması ilə əlaqədardır. Dilimizdə mövhumı mənada (həm də hamiləliklə əlaqədar olaraq) məsələn,

ayağı ağır – pregnant
frazeoloji vahidin birinci mənasına antonim olaraq məsələm,
ayağı yüngül – lucky;

həm bir işi yerinə yetirmək haqqında razılıq vermək, həm də məclisdə danışmaq üçün birinə icazə vermək mənasında işlədilər söz vermək – ingilis dilində məsələn,

promose – vəd etmək kimi, sabit birləşməsinin birinci mənasına antonim olan söz almaq – to make smb. promise; to force smb.; to tell smth.;

to try to make smb.; tell smth. sabit birləşməsi haqqında bəhs etdiyimiz əlamətə malik olan antonim frazeoloji vahidlər sırasında.

İngilis yazıçısı Uilyam Tekkerey frazeologizmlərin müəllifi sayılır. Onun əsərlərində istifadə etdiyi frazeologizmlərə diqqət yetirsək onların tamamilə müxtəlif mənada işləndiyini görürük. Bu cür frazeologizmlərin mənası əsasən kontekstdən aydın olur. Məsələn,

A skeleton in the closet-rəfdə skelet (kənar şəxslərdən saxlanılan ailə sirri)

Misal gətirdiyimiz frazeologizm də mənası əsasən kontekstdən asılı olaraq başa düşülən (oxucuya açılan) frazeologizm sayılır.

Sözyaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olan frazeologiya haqda bir çox dilçilər araşdırmalar aparmışdır, məsələn, Vinqradov, Amosova, Kunin. Onlardan leksik-semantik təhlil Vinqradova, qrammatik isə Kuninə aiddir.

Bütün dilçilər illər boyu frazeologiyanın sözyaradıcılığında ayrılmaz rolu, dildə və dilçilikdə əsas prinsiplərini araşdırmağa çalışıblar. İlk növbədə dildə ünsiyyət zamanı frazeoloji birləşmələrdən istifadə dilin zənginliyinə dəlalət edir. Həmçinin hər bir dilin zənginliyi həmin dilin mənsub olduğu zəngin söz ehtiyatından, zəngin lüğət tərkibindən asılıdır. Aşağıda bir neçə frazeoloji birləşmə nümunələrini qeyd edək, məsələn,

To hang by a thread-tükdən asılı vəziyyətdə olmaq

To take oneself in hand-özünü ələ almaq

To be in the seventh heavens-göyün yeddinci qatında olmaq

Hungry as a hunter-canavar kimi ac olmaq

To sit on the phone-telefonda asılmaq(çox tanışmaq)

A heavy heart-ürəyindən daş asılma

Frazeologizmlər və ya idiomlarda qədim xalq mədəniyyəti, adət-ənənəsi özünü büruzə verir. Hətta bir çoxlarında hər bir dilin mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətləri əks olunur.

Çoxlu sayda frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi zəngin söz ehtiyatının olmasının əksidir. Həmçinin frazeologizmlərin öyrənilməsi yüksək intellektin inkişafına gətirir, insanlarda həmin dilə olan marağı artırır və oxuduğu zaman mətni hərfi deyil, məhz kontekstdən asılı olaraq mənasını anlamağa yardımçı olur.

Dilçilikdə frazeologizmlər aktual olsa da, ünsiyyət zamanı bəzi insanlar onların istifadəsindən qaçır. Amma dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurduqları zaman onları eşitdikdə mənalarnı bilmədikləri üçün problemlə qarşılaşırlar. Əslində bu halı öz ana dilimizdə ünsiyyət qurduğumuz zaman da görürük. Hansı dildə ünsiyyət qurmağımızdan asılı olmayaraq onu daha emosional və canlı etmək üçün idiomlardan istifadə edirik.

İngilis dilində təxminən 25000 idiom mövcuddur. Bütövlükdə ingilis dilində idiomları iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan dilində işlənən idiomlara oxşayanlar, ikinci qrupa isə mənə baxımından Azərbaycan dilində işlənən idiomlarla heç bir əlaqəsi olmayan idiomlar. Elə ikinci qrupa aid olan idiomlar da dildə bəzi çətinliklərin olmasına səbəb olur.

Apardığımız tədqiqatlar bir daha göstərir ki, frazeologizmlər və ya idiomlarda qədim xalq mədəniyyəti, adət-ənənəsi özünü büruzə verir. Hətta bir çoxlarında hər bir dilin mənsub olduğu xalqın milli xüsusiyyətləri əks olunur.

İstənilən dildə çoxlu sayda frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi zəngin söz ehtiyatının olmasının əksidir. Həmçinin frazeologizmlərin öyrənilməsi yüksək intellektin inkişafına gətirir, insanlarda həmin dilə olan marağı artırır və oxuduğu zaman mətni hərfi deyil, məhz kontekstdən asılı olaraq mənasını anlamağa yardımçı olur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev S.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2001
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001
5. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı, 2001

Rus dilində

6. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии современного английского языка, М., 1970
7. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, М., 1959
8. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка, М., 1972
9. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка, М., 1973
10. Хаскина Е.М. Продуктивные способы словообразования в современном английском языке // Иностранные языки в школе. – 1953.
11. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. М., 1992
12. Царев П.В. Производные слова в английском языке. Учеб. пособ. М.: МГУ, 1977

İngilis dilində

13. Andrew Sihler, Language History.
14. Arnold I.V. The English Word, M., 1986
15. Jana Molhova, Outlines of English Lexicology, second edition, 1967
16. Lynch, Jack. The Lexicographer's Dilemma, New York; Walker Publishing Cj., Inc., 2009
17. Mednikova E.M. Seminars in English Lexicology. M., 1978

Açar sözlər: Sözyaradıcılıq, frazeologiya, dilinlüğəttərkibi, frazeoloji vahid, idioma.

Ключевые слова: Словообразование, языкознание, словарный запас языка.

Keywords: Word formation, linguistics, vocabulary, phraseology, idioms.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются история образования и лексические свойства фразеологизмов, используемых в английском языке. В статье также анализируются изменения значений слов путем замены компонентов фразеологических единиц и производится сравнение полученных новых единиц в современном английском языке.

SUMMARY

This article is devoted to the history of phraseological units and their lexical meanings used in the English language. In the article we tried to analyse the meaning of phraseological units by the way of changing the components of these units. Phraseological units are translated into different languages, especially Azeri and English..

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova